

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН У СМИСЛОВІЙ СФЕРІ ФАХІВЦІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

С.С. Бабич,

аспірантка кафедри практичної психології
Запорізького національного університету

Стаття присвячена дослідженню трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі їх професіоналізації. Особистісний смисл розглядається як одна із структур смислової сфери, як стержнева основа професійної діяльності та один з найважливіших чинників її успішності. На основі емпіричних даних, отриманих під час пілотажного дослідження, виявлені та проаналізовані сполучення особистісних властивостей, які є детермінантами трансформаційних змін у смисловій сфері молодих фахівців та опосередковано впливають на смислові вибори у межах професійної діяльності.

Ключові слова: *смисл, особистісний смисл, смислова сфера особистості, молоді фахівці, професійна діяльність, смислові структури, детермінанти трансформації, смислова реальність.*

Статья посвящена исследованию трансформационных изменений в смысловой сфере специалистов на начальном этапе профессионализации. Личностный смысл рассматривается как одна из структур смысловой сферы, как стержневая основа профессиональной деятельности и один из важнейших факторов ее успешности. На основании эмпирических данных, полученных во время пилотажного исследования, выявлены и проанализированы сочетания личностных особенностей, которые являются детерминантами трансформационных изменений в смысловой сфере молодых специалистов и опосредованно влияют на смысловые выборы в рамках профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *смысл, личностный смысл, смысловая сфера личности, молодые специалисты, смысловые структуры, детерминанты трансформации, смысловая реальность.*

Основними характеристиками людини є свідомість (як відображення об'єктивної дійсності) та діяльність (як перетворення дійсності). Специфічна особливість людської діяльності полягає у можливості її свідомої регуляції. Джерелом та регулятором діяльності є реальний смисл. Останнім часом невпинно зростає інтерес до смислової сфери особистості, проте в теоретичному плані проблема смислу залишається однією з найскладніших.

Протягом довгого часу феномен смислу був і залишається у центрі уваги багатьох поколінь вчених: в працях представників вітчизняної філософії та духовної психології як її складової (М.М. Бахтін, М.О. Бердяєв, Л. Франк, В.С. Соловйов, В.В. Налімов), у працях найвідоміших представників західної психології (А. Адлер, В. Франкл, К. Роджерс, Р. Мей, А. Маслоу, Д. Бьюдженталь та ін.), у фундаментальних працях вітчизняних психологів (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, О.Г. Асмолов, Є.З. Басіна, Б.С. Братусь, О.Є. Насиновська, Є.В. Суботський, Б.В. Зейгарнік, В.В. Столін, Ф.Ю. Василюк, О.Ю. Артем'єва, Д.О. Леонт'єв та ін.).

Разом із тим, можна констатувати недостатність досліджень, спрямованих на вивчення змісту й динаміки особистісного смислу професійної діяльності та її проявів в ході професійного становлення. Аналіз психологічних детермінант, які обумовлюють трансформації особистісного смислу професійної діяльності, надасть можливості наблизитись до усвідомлення психологічних механізмів переструктурування смислової сфери фахівців з метою її корекції у напрямку розвитку спрямованості на реалізацію професійної діяльності.

Метою статті є дослідження трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації.

У вітчизняній психології одним із перших звернувся до проблеми смислу як психологічної категорії Л.С. Виготський. У ранніх працях поняття смислу аналізувалося автором у традиційній

для лінгвістики опозиції «смысл-значення». Це протиставлення в психології пов'язане, перш за все, з розведенням соціально-історичного досвіду і його індивідуального відбиття у життєдіяльності людини. Пізніше, використовуючи поняття смислу у ході аналізу свідомості, Л.С. Виготський висуває важливе положення про те, що мовлення утворює зміни у свідомості і надає свідомості смислової будови. При цьому автор має на увазі саме вербальні смисли. Перехід до психологічної трактовки поняття «смысл» намітився тоді, коли Л.С. Виготський поставив питання про смислову регуляцію діяльності та ввів поняття «переживання», яке містить в собі ідею про смислові утворення особистості [1].

У своїй докторській дисертації «Проблеми розвитку психіки» О.М. Леонтьєв ввів поняття особистісного смислу, причому у нього це поняття характеризує реальні життєві відношення людини. Тим самим проблема смислу була виведена із площини свідомості у площину породжуючих цю свідомість реальних життєвих відношень суб'єкта. «Отже, смысл є не категорією самої дійсності, взятої абстрактно, окремо від суб'єкта, але й не є категорією суто суб'єктивною. Це є суб'єктивно - об'єктивна категорія» [2, с. 207-208]. Поняття смислу вказує на те, що індивідуальна свідомість не може бути зведена до безособистісного знання; через належність живому суб'єкту та включеність у систему його діяльностей, смысл завжди є упередженим.

О.М. Леонтьєв обговорює також питання про форму існування особистісного смислу у діяльності. В якості однієї з основних його рис автор відмічає його нестійкість та мінливість. Чисельні факти дозволили йому дійти висновку про те, що динаміка смислу обумовлена динамікою діяльності суб'єкта. Смысл, як він є, не може зв'язати свідомість із зовнішнім світом; реально цю функцію виконує діяльність, яка хоч і спрямовується смыслом, однак здійснюється реально у зіткненні з предметом у його об'єктивних та стійких властивостях і змінюється згідно з реальним предметом та його реальними властивостями. Отже, особистісний смысл – це зв'язуюча ланка між свідомістю та діяльністю [3].

Згідно з теоретичними положеннями О.М. Леонтьєва, особистісний смысл – це індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність. У цьому визначенні можна виділити два важливих моменти. По-перше, сполученням «індивідуалізоване відображення» автор вказує на неповторність та своєрідність особистісного смислу, що в свою чергу обумовлено іншими внутрішньоособистісними утвореннями. По-друге, розуміння особистісного смислу через «ставлення особистості» посилює його суб'єктний характер, адже ставлення мають на увазі не тільки об'єктивний зв'язок особистості з її оточенням, а, перш за все, її суб'єктивну позицію в цьому оточенні [4].

Всебічне та системне розуміння категорії смысл знайшло своє відображення в дослідженні цього феномену Д.О. Леонтьєвим, який у свій відомій монографії «Психологія смислу» описав класичні та некласичні підходи до розуміння цієї категорії. Автор описує три площини існування смислу, які утворюють його «грані» і співвідносяться з категоріями особистості, свідомості та діяльності. Перша з них, що відображає онтологічний аспект смислу, - це площина об'єктивних відносин між суб'єктом та світом. Тут об'єкти, явища та події дійсності мають для суб'єкта життєвий смысл і відбиваються на його життєдіяльності. Друга площина відображає феноменологічний аспект смислу – це образ світу у свідомості суб'єкта, одним з компонентів якого є особистісний смысл як форма пізнання суб'єктом його життєвих смислів, відображення їх у свідомості. Третя площина містить в собі неусвідомлювані механізми внутрішньої регуляції життєдіяльності – смислові структури особистості. Ця площина являє собою діяльнісний або регуляторний аспект смислу.

Функція особистісного смислу як елементу системи смислової регуляції полягає в презентації суб'єктові в образі місця і ролі об'єктів в його життєдіяльності. Існують два механізми, шляхом яких реалізується вищеописана функція особистісного смислу: емоційна індикація і трансформація психічного образу. Таким чином, особистісний смысл об'єктів і явищ дійсності - це складова образів сприйняття і представлення відповідних об'єктів і явищ, що відображає їх життєвий смысл для суб'єкта і презентує його суб'єктові за допомогою емоційного забарвлення образів і їх трансформацій [6].

Дослідження категорії «смысл» є актуальним й цінним для різних аспектів життєдіяльності людини, однак найбільшу значущість, на наш погляд, вони здобувають для професійної сфери, адже одним з ключових критеріїв процесу професійного становлення фахівця є наявність у нього особистісного смислу професійної діяльності. Особистісний смысл, який постає регулятором діяльності, виступає безпосередньою внутрішньою спонукальною силою активності суб'єкта, є вагомою умовою успішного здійснення професійної діяльності. В цьому контексті актуальним і

своєчасним, з огляду накопиченого психологією досвіду дослідження вказаного феномену, є вивчення особливостей становлення і трансформації його на початковому етапі професіоналізації.

Метою нашого дослідження є виявлення детермінант та механізмів трансформації особистісного смислу професійної діяльності суб'єкта у процесі його становлення як фахівця, визначенні сполучень особистісних особливостей, які обумовлюють високий рівень ефективності функціонування смислової сфери та окремих її елементів.

В процесі фахової підготовки у значної частини випускників вищих навчальних закладів формується стійка мотивація на якісне виконання своєї професійної діяльності в майбутньому. За нашими спостереженнями, в значній кількості випадків ця мотивація руйнується під впливом факторів, які не мають відношення до змістовної складової професійної діяльності (наприклад, низька зарплата, погані стосунки з колегами та керівництвом, підвищена відповідальність тощо), що призводить до переструктурування смислової сфери фахівців, і, як наслідок, до трансформації особистісного смислу професійної діяльності.

Безумовно, ситуація, в якій опиняються випускники вищих навчальних закладів на самому початку своєї трудової діяльності, є для них критичною, бо ставить кожного перед обранням одного з двох можливих шляхів: здійснювати власну професійну діяльність в тому обсязі і на тому рівні, як це і уявлялось під час навчання, або відмовитись від своєї мрії і лише «імітувати» професійну діяльність, находячи цьому розумне виправдовування, чи взагалі, не витримавши тиску обставин, змінити професію на більш прийнятну з різних точок зору.

Підаючи цю ситуацію психологічному аналізу, ми можемо сказати, що: внутрішня мотивація сприяє наданню професійній діяльності позитивного значення, а зовнішня мотивація-стимулювання спонукає свідомість до зміни цього відношення на протилежне (знання не потрібні, немає житла, нічим годувати родину). Вибір шляху подальшої реалізації професійної діяльності може свідчити про те, що позитивне її значення, як і його особистісний смисл, зберігаються. Відмова від реалізації професійної діяльності (в тій чи іншій формі) означає втрату нею позитивного значення і зміну його на протилежне, що призведе до набуття цим значенням негативного особистісного смислу і обов'язково вступить у суперечність з внутрішнім мотивом. Навіть якщо в разі впливу зовнішнього мотиву-стимулу особистісний смисл і наповниться новим змістом, набуде статусу позитивного (висока зарплата, перспектива набуття житла, можливість культурного відпочинку тощо), наявність суперечності буде усвідомлюватись аж до повного «вигорання» мотиву.

Серед різних стратегій поведінки молодих фахівців ми виділили три, які чітко відображають трансформації особистісного смислу професійної діяльності. Згідно з цим, досліджуваних нами респондентів ми розділили на три групи, а саме:

- ті, хто протягом 1-3 років самостійної роботи залишилися у своїй професії і мотивовані на подальше оволодіння нею в повному обсязі;
- ті, у кого протягом цього ж періоду відбулося «відчуження від професії», тобто залишилися у професії, але змінили ставлення до неї;
- ті, хто змінив професію на більш прийнятну з різних точок зору.

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що стратегії поведінки суб'єкта в межах професійної діяльності обумовлюються певними комбінаціями його особистісних властивостей. Співвіднесення цих комбінацій зі структурою смислової сфери особистості вказує на наявність суперечностей між смисловими структурами.

Таким чином, в основу емпіричного дослідження було покладено *припущення* про те, що психологічними детермінантами трансформації особистісного смислу професійної діяльності є суперечності між структурами смислової сфери фахівця. Ці суперечності породжуються низкою певних особистісних властивостей, які опосередковано впливають на вибір стратегії поведінки суб'єкта професійної діяльності.

Вивчення смислової сфери особистості ставить перед дослідниками проблему вибору адекватних методів її діагностики, яка давно заявлена у психології як досить складна. «...Смислова реальність проявляє себе у різноманітних формах і не може бути зведена до однопорядкових структур; отже, для аналізу різних її аспектів потрібні різні методи та методичні підходи» [5, с. 316]. Проведений нами аналіз діагностичного інструментарію показав відсутність спеціальних методик для дослідження смислової сфери особистості, однак існує широкий спектр перевірених методик, що можуть бути використані для її вивчення, зокрема таких її параметрів, як: особистісні цінності; смислоутворювальні мотиви; характер та спрямованість сенсожиттєвих орієнтацій, що задають координати розвитку професійної активності; змістовні особливості

уявлень про смисл «Я». Виходячи з цього, нами був підібраний комплекс психодіагностичних методик, які дозволять дослідити індивідуальні особливості смислової сфери молодих фахівців.

Для дослідження мотиваційних механізмів трудової активності ми обрали «Методику вивчення професійної мотивації» І.Г. Кокуріної. В її основі лежить ідея про те, що саме структура смислових уявлень людини про найбільш важливі стимули її діяльності є сферою психічної реальності, що може допомогти зрозуміти як особливості особистості в праці, так і особливості самої трудової діяльності. Смыслоутворювальні мотиви трудової діяльності, які діагностуються за допомогою цієї методики, були виокремлені авторкою на основі теоретичного аналізу наукової літератури та опису тих смислових відношень, які виникають під час функціонування людини в діяльності. На основі заповненого бланку респондента будується профіль, який складається з розподілу показників смыслоутворювальних мотивів.

Для дослідження особистісних цінностей нами була обрана методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації», яка має достатньо розроблене теоретичне підґрунтя. Цінності, в яких відображається досвід життєдіяльності соціальної групи, інтеріоризуються та включаються у структуру особистості в формі особистісних цінностей, які Д.О. Леонтьєв визначає як «ідеальну модель потрібного», вказуючи людині напрямок бажаного перетворення дійсності [7]. Процеси смыслотворення, що виходять від особистісних цінностей, неминуче відображають уявлення суб'єкта про можливості реалізації цих цінностей у житті, в тому числі і у професійній діяльності.

Особистісні цінності та смисли визначають спрямованість людини, її погляди, установки, світогляд; регулюють її поведінку, визначають ставлення до себе, до світу, до інших. Не дивлячись на те, що у соціогуманітарних науках не склалося єдиного підходу у розгляді понять «смисл» та «цінність», практично всі науковці єдині у думці, що смисли та цінності особистості взаємопов'язані. На думку частини дослідників ці терміни тотожні; з точки зору інших – цінності сприяють формуванню смислу; інші декларують протилежну точку зору – на основі особистісних смислів формуються цінності людини. Роль системи цінностей в становленні фахівця полягає в тому, що саме ієрархія цінностей визначає специфіку його професійної позиції, яка є визначальною для побудову смислу діяльності в цілому, а на рівні конкретної ситуації забезпечує швидке знаходження ефективних способів її перетворення.

За допомогою методики М. Рокіча визначається індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, яка, як правило, являє собою послідовність добре розмежованих блоків. Методика дозволяє виявити можливі угруповання цінностей, що об'єднані в блоки за різними підставами і являють собою так звані полярні ціннісні системи.

Для діагностики сенсожиттєвих структур особистості, у яких відображається прагнення людини до віднайдення смислу, нами було використано «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» Д.О. Леонтьєва [8]. У спеціальному дослідженні, спрямованому на виявлення факторної структури тесту, автором було виділено п'ять факторів. Отримані результати дозволили вченому зробити висновок, що осмисленість життя не є внутрішньо однорідною структурою. Фактори були розподілені на дві групи. До першої увійшли власне сенсожиттєві орієнтації: цілі життя, насиченість життя і задоволеність самореалізацією. Ці три категорії були співвіднесені з ціллю (майбутнім), процесом (теперішнім) і результатом (минулим). Два інших фактори характеризують внутрішній контроль, один із них характеризує переконання в тому, що контроль можливий, а інший відображає віру у власну здатність здійснювати такий контроль. Аналіз психологічних інтерпретацій сенсожиттєвих орієнтацій особистості дозволяє окреслити деякі з найістотніших характеристик: структура сенсожиттєвих орієнтацій становить ієрархічну єдність життєвих цілей, термінальних цінностей і смислів, зміст яких визначає вибір людиною найбільш значущих сфер самореалізації на певному етапі життєвого шляху; сенсожиттєві орієнтації актуалізуються у свідомості людини, виконують функції спонукання, спрямування, стимулювання, регулювання, інтегрування процесу самореалізації суб'єкта, забезпечують переживання осмисленості життя [9].

Для дослідження самоставлення як вираження смислу «Я» суб'єкта використовувалась «Методика дослідження самоставлення» С.Р. Пантелєєва. Осмислення суб'єктом своїх фізичних та соціальних характеристик здійснюється через призму осмислення своєї індивідуальності, своєї цінності як суб'єкта діяльності, як частини людства, як носія унікального життєвого досвіду. Методика включає в себе 9 шкал, які формують три фактори. Фактор «самоповага» виражає оцінку власного «Я» особистості по відношенню до соціально-нормативних критеріїв: цілеспрямованості, волі, успішності, морального схвалення. Шкали, які входять до фактору «ауто симпатія», виражають ті чи інші почуття чи переживання на адресу власного «Я» особистості. В цьому факторі фіксується зміст, що визначає емоційне ставлення та прихильність до себе. До

фактору «самоприниження» входять шкали, які об'єднують наявність негативного емоційного тону самоствавлення. «Самоприниження» передбачає страждальну позицію «Я» як об'єкту та перекладання відповідальності за невдачі на інших або зовнішні обставини.

З метою дослідження можливих суперечностей у смисловій сфері було використано методика «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» у різних сферах життєдіяльності» Є.Б. Фанталової. Методика призначена для виявлення ступеню дезінтеграції у мотиваційно-смисловій сфері та передбачає попарне ранжування понять-цінностей з числа «термінальних цінностей» М. Рокіча за двома критеріями – «цінності» та «доступності». Інтегральний показник методики виступає в якості індикатора блокування функціонуючих у мотиваційно-смисловій сфері ціннісно-смислових утворень. Величина індексу «цінність-доступність» вказує на ступінь розходження між тим, «що є», і тим, що «має бути», між «хочу» та «можу», між «хочу» та «маю». Чим вищим є даний показник у досліджуваних, тим в більшій мірі у них проявляється незадоволеність наявною життєвою ситуацією, внутрішній дискомфорт.

Нами було проведене пілотажне дослідження, в результаті якого у представників кожної з виділених груп були виявлені певні сполучення особистісних особливостей, які фіксують різні уявлення про картину світу та свідчать про можливість різних шляхів трансформаційних змін у смисловій сфері. Отриманий матеріал дозволив попередньо оцінити зв'язок поведінки представників кожної групи з властивим цій групі комплексом особистісних характеристик.

Подальше дослідження буде спрямоване на співвіднесення комбінацій особистісних властивостей із структурами смислової сфери та виявлення можливих суперечностей між ними.

Література

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Т.5 / Л.С. Выготский – М.: Педагогика, 1982. – 368 с.
2. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия / Под.ред. А.А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева, М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994.-287с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.,: Изд-во МГУ, 1981. - 584с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2-х тт. / А.А. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320с.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – [2-е, испр. изд.] – М.: Смысл, 1999. – 487с.
6. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Том 18, №6. – С. 13 – 28.
7. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С.15-26.
8. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. –16 с.
9. Чудновский В.Э. Психологические составляющие оптимального смысла жизни / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 3-8.